

Міністерство культури і мистецтв України
Харківський державний інститут культури

Культура України

Збірка статей
Випуск 4

Бібліотека ХДАК
інв. № 431748

Харків ХДІК 1997

Я.В.Партола

ГНАТ ХОТКЕВИЧ - ДРАМАТУРГ

Ще донедавна ім'я Гната Хоткевича, цього невтомного трудівника на ниві української культури, перебувало в забутті. Цим самим ми мали обминання вагомих сторінок в історії національної культури, оскільки він залишив значний слід в літературі й музиці, історії і фольклористиці, режисурі і драматургії, громадсько-політичній роботі і видавничій справі, в просвітництві і мистецтвознавстві... За останні роки чимало зроблено для відродження його мистецької спадщини, проте до відтворення повноцінної картини ще далеко. В багатогранный творчості Гната Хоткевича значне місце посідає драматургія, яка й досі, за зауваженням Валерія Шевчука, - "одна з неосвоєних terra incognita нашої драматургії"(8,334). Знання ж її важливе як для розуміння творчої особистості самого митця, так і для театрального буття.

Драматургія Г.М.Хоткевича - явище неоднозначне. Неоднакові за своїм художнім рівнем, його драматичні твори позначені потягом до епічності, монументальності (можливо, саме тому спроби психологічних драм малої форми були невдалі), реалістичним, нерідко натуралістичним зображенням подій. Одним же з головних надбань митця були розробки масових сцен. Драматургічний доробок Г.М.Хоткевича, як і загальнолітературний, розвивався від модернізму, через романтичний етнографізм до "оновленого" реалізму. Загалом його драматургія налічує 27 п'єс, із них - 23 оригінальні (були видані лише 11) і 4 переробки. Не можна оминати переклади творів світової драматургії і пристосування їх для народного театру. Серед авторів, твори яких перекладав Гнат Хоткевич, - В.Шекспір, Ф.Шіллер, В.Гюго, Калідаса.

Як драматург Г.М.Хоткевич перш за все відомий своїми творами на тему революції 1905 р. - "Лихоліття" (1906), "Вони" (1906), "На залізниці" (1906). Вони мали широкий резонанс під час їх появи, особливо "Лихоліття", яка отримала першу премію на конкурсі Відділу Краєвого в Галичині. Ці п'єси, чи не єдині зі сценічних творів Гната Хоткевича, користувались прихильністю за радянських часів. Наприклад, "Вони" була рекомендована для постановки в тиждень святкування з 7 по 14 листопада 1921р. У цих п'єсах, які з'явилися одна за одною й склали своєрідну трилогію, постійно звучатиме те, що, можливо, найбільше вразило автора, - жадлива кількість невинних жертв, які потрапили до цього кривавого молоха та картини нелюдської жорстокості. Говорячи про спільність тем цих творів, у передмові до останньої п'єси "На залізниці" в 1910р. Г.М.Хоткевич писав: "Бажаю лиш, щоб не довелось більше ніколи в житті відзиватись на подібні "теми", не переживати сих кривавих вражін"(7,4). Події, які зображаються,

драма.ург подає через сприйняття їх різними прошарками суспільства - інтелігенції в "Лихолітті", буржуа в драматичному малюнку "Вони", робітників у п'єсі "На залізниці". Автор створює до дрібниць точні картитни революційної бурі, без будь-якого приглушення фарб. У центрі його уваги постає головна рушійна сила страйку - маси. Масові сцени посідали значне місце в творчості Г.М.Хоткевича як режисера, не меншого значення він надавав їм у драматичному творі. Не задоволений зображенням мас у сучасній драматургії, він писав: "Справді старі драматурги не вміли писати масових сцен (а старі режисери не сміли їх ставити): автор дає одно-два слова..., а режисер дає їх викрикнути десяткові статистів, набраних прямо з вулиці,- і масова сцена готова. Так, каюся, появилась у мене перша думка написати щось, де були би маси"(6,540). Події, що вибухнули в 1905 р., і відзначались своїм масовим характером, надали йому матеріал для такого твору.

Жанр свого твору сам автор визначив як "хроніка ХХ століття", хронікальність стала й певним художнім прийомом "Лихоліття". В основі сюжету - не розвиток характерів, а послідовний виклад подій. Кожна дія - це певний етап розвитку страйку: підготовка, чорносотенний мітинг, спорудження барикад, кривава розправа і похорон загиблих. Автора цікавить не стільки доля конкретного персонажа, скільки поведження мас, їх вплив на розвиток подій. Створеним Г.М.Хоткевичем масовим сценам притаманна напружена динамічність, відсутність хаосу при наявності великої кількості осіб. Щоб досягти відповідної атмосфери, настрою, який охоплює в даний момент усіх присутніх в цілому і кожного окремо, автор використовує, крім чіткої побудови реплік, різноманітні допоміжні засоби: світло, звук, діалоги поза сценою, різні лінії сценічного простору - звідси відчуття об'ємності як драматичної, так і сценічної дії. Присутність мас, їх вплив на розвиток дії відчувається навіть в тих епізодах, де вони не виведені на саму сцену, що надає творові постійного епічного звучання.

На відміну від "Лихоліття" наступна п'єса трилогії зовні нібито позбавлена епічності, що й підкреслює автор, визначаючи її жанр як драматичний малюнок. Цього разу драматург виводить на сцену тих, на кого спрямована хвиля народного протесту. Дія відбувається на обіді "вершків" в багатому сімействі саме під час повстання. Але присутність мас постійно відчутна у розмовах персонажів, що обговорюють події, які відбуваються за стінами будинку. У відверто негативних фарбах змальовує Г.М.Хоткевич виродження "сильних світу цього", подаючи вимагання куль та шибениць одних, удавану ліберальність других та істеричність третіх. Явна тенденційність позначилась на художній довершеності драматичного твору. Остання п'єса трилогії "На залізниці в 1905 р." є майже фотографічним відтворенням дійсності. Як і в "Лихолітті", перевага в ній надається не сюжетному розвитку, а хронікальному викладу подій від зародження

страйку до його придушення, зображенню мас, а не конкретних персонажів. Кожна дія (крім 4) - це, по суті, загальна масова сцена, яка має свого одного чи кількох героїв. Провідною метою для автора є прагнення якнайширше показати життя юрби на сцені, розкрити в ній різні характери і вдачі, виділити особу серед юрби, і водночас злити її з нею. Окрім зазначеного, п'єса відрізняється від перших двох натуралістично точним живописом зображуваних подій. Сама дійсність змусила автора вжити такі фарби.

Г.М.Хоткевич мав багато намірів щодо своїх творів, але їм майже не судилось здійснитись. "Лихоліття", не зважаючи на перемогу в конкурсі, хоча й була надрукована в Літературно-науковому віснику в 1906 р., проте цензурного дозволу на постановку не дістала. Даремні були спроби надрукувати російський варіант п'єси, про що піклувалась Леся Українка. Був зроблений переклад німецькою мовою, з метою запропонувати "Лихоліття" на німецьку сцену. Марність цього наміру передбачала Ольга Кобилянська. Існував ще й польський переклад п'єси, але й на польській сцені вона не була поставлена. Щоб побачити свій твір на сцені, Г.М.Хоткевич, за спогадами М.Рудницького, навіть "...мав охоту якийсь час стати актором галицького театру"(4,41). Але постановка п'єси через цензурну заборону і зволікання директорів галицького театру не здійснилась. У решті-решт, одну виставу "Лихоліття", хоча й для спеціальної аудиторії, Хоткевичу вдалось влаштувати. В 1909 р. для з'їзду ескеків був отриманий дозвіл на постановку, яку здійснив сам автор, ролі виконувались переважно делегатами з'їзду. "Ставити було трудно, далеко трудніше, ніж із робітниками..."(6,542). Та незважаючи на труднощі "поставилося добре".

Революція 1917 р. знімає цензурні заборони з п'єси і вона, за своїм сюжетом перегукуючись з сучасними подіями, набуває особливої актуальності. В "Історії України 1917-1923 років" Д.Дорошенка збереглися відомості про постановку "Лихоліття" в "Українському Національному театрі" під орудою Івана Мар'яненка, що був створений Центральною Радою. З "Лихоліттям" пов'язана історія започаткування Львівського театру ім.М.К.Заньковецької. В 1921 р. Б.Романицький здійснив постановку "Лихоліття" у Києві на сцені Народного театру. За його спогадами, "Ця вистава мала великий успіх і політичний резонанс"(3,20). Після однієї з вистав відбудеться розмова Б.Романицького з О.Корольчуком, яка "...протягне ниточку до організації сучасного театру ім.М.К.Заньковецької"(3,20). Для першої вистави шойно утвореного театру знов обирається "Лихоліття", прем'єра якої відбулась 15 вересня 1922 р. Б.Романицький повторив свою постановку 1921 р., але з глибшою, конкретнішою розробкою масових сцен: були індивідуалізовані характери персонажів. Режисер зробив акцент на історичній стороні твору.

Драматичний малюнок "Вони" на сцену не потрапив, але збереглися відомості про читання твору автором у Львові в товаристві "Руська бесіда". З

ього приводу в газеті "Діло" від 5 квітня 1907 р. повідомлялось, що "...нарис, відчитаний самим автором, який відтворив кожну дійову особу, неначе на сцені, зробив на присутніх сильне вражіння"(6, 526). Факти про постановку останньої п'єси трилогії не відомі.

Доля гуцульських п'єс Гната Хоткевича зовсім протилежна. Вони з успіхом йшли в Гуцульському театрі, який полонив своєю чарівною безпосередністю й неповторною майстерністю Галичину, Буковину, Польщу, Одесу, Миколаїв, Херсон, Київ, Москву, але на жаль, ніколи не були видані. І цілком вирогідно, що відтворити їх первісний текст буде не можливо (як і більшості інших п'єс Г.М.Хоткевича), оскільки існували вони лише в рукописах автора і деякі з них, здається, втрачені назавжди. В історії української драматургії гуцульські п'єси Г.М.Хоткевича - явище виняткове. Обрядовість завжди була невід'ємною свосередністю національної драматургії, але до появи п'єс Г.М.Хоткевича фольклорно-етнографічні елементи були, хоча й суттєвою, проте все ж складовою частиною драматичного твору. Українська драматургія ще не знала випадку, коли весь драматичний твір був би підкорений обрядовому дійству, без піклування про сюжет.

Опинившись на чужині, Г.М.Хоткевич закохався чарівністю і неповторністю галицької землі, її народу, і зачарованість цим краєм стане натхненням в його творчості і головною її темою. Про театр від почав мріяти з перших днів свого перебування на Галичині. Так, в 1909 р. у селі Красноїлля з напіграмотних, а то й зовсім неграмотних селян організовується артистичний гурток, який згодом переростає в цілий театр. Зважаючи на особливості створеного театру, його організатор цілком усвідомлював необхідність відповідного репертуару. Учасники театру, селяни, сцени не бачили "...з роду-віку, такого у них у відлюдному селі не бувало... Значить у мене ставка на безпосередність його чуття, а не на театральну культуру. Значить і грати треба не "Короля Ліра", а щось таке, де гуцул міг би розвернутися - показати свої здібності"(6,548). І як висновок - "Для театру гуцулів треба гуцульської п'єси"(6,548). Так з'являються чотири п'єси для Гуцульського театру: "Довбуш"(1909) - історична, "Гуцульський рік"(1910) - етнографічна, в якій відтворювалось життя гуцула протягом календарного року, фантастична п'єса "Непросте", що змальовувала вірування і забобони гуцулів, і словесна п'єса "Практикований жовнір", яка була театралізацією гуцульських казок.

Ці п'єси явище неординарне. В них автор звертається до першоджерел театральності, які містяться в обрядах, близьких до драми самою своєю природою. "Колись театр був імпровізацією тих, які виконували різні ролі, - розмірковував Г.М.Хоткевич,- Не слово, а спів і танець займали в ньому перше місце. Якщо погодитись з тим, що театр хвилює нас більше ніж написаний твір, тому що він найважливіше нагадує нам дійсних людей, тоді

зрозуміло, що велику драматичну силу можуть набути сцени, які нам покажуть гуцули з власного життя”(4,43). Сюжет у цих п'єсах, крім драми “Довбуш”, не відігравав якоїсь помітної ролі, за своєю будовою вони нагадували п'єси-лібрето. Основним їх моментом є картина народного життя. Всі вони сповнені надзвичайно цікавим і своєрідним фольклорним та етнографічним матеріалом. “Власне в тому етнографічному фольклорному елементі скривалася ця краса і сила вистав Гуцульського театру”(1,175-176).

На окрему увагу заслуговує “повість драматична”, як визначив її жанр сам автор, “Довбуш”. По-перше, через те, що вона була написана до створення самого театру. По-друге, ча відміну від трьох інших, вона мала, насамперед, чіткий сюжет і відзначалась послідовним розгортанням дії. Написання п'єси було викликано бажанням створити драму “гуцульськов бесідов”. Вивчаючи багатощу народну творчість Галичини, зокрема присвячену опришкам, Гнат Хоткевич особливо зацікавився постаттю Довбуша. “Чи не ганьба, що ми досі не маємо ні одної п'єси про Довбуша, яка могла б іти на сцені і з таким незмінним успіхом, як ідуть відомі опери “Кармен”, “Аїда”, “Пікова дама”...(4,45). Зрештою Хоткевич сам береться за написання п'єси про легендарного героя-опришку. В центрі уваги історична постать ватажка опришків, причини, які змусили Довбуша та інших його побратимів стати на шлях боротьби. Образ головного героя автор сприймає крізь призму фольклорної інтерпретації, і саме цей елемент поєднує її з іншими гуцульськими п'єсами. Але автор оцінював “Довбуша” як найслабшу річ, через надмірну історичність постаті головного героя.

Про широкий діапазон мистецьких уподобань Гната Хоткевича в драматургії свідчить існування поряд з фольклорно-етнографічними творами психологічних драм “Чи потрібне?”(1899), “Емігранти”(1906), “Люблю жінчину”(1913). Щоправда ці спроби були менш вдалимим, хоча саме з психологічної драми розпочалась драматургічна творчість Г.М.Хоткевича. Ранній період його творчості, що припадає на кінець ХІХ ст., позначений впливом модернізму. В 1902 р. письменник видав модерністську збірку “Поєзії в прозі”, де “досліджував” людину як самодостатню особистість, випробуючи її переважно любов'ю або еротикою. Ці ж мотиви пронизують драматичний малюнок “Чи потрібне?”, де автор ставить запитання про потрібність життя людини, яка приносить користь своєю працею суспільству, але робить нещасними ближніх. Сюжетний розвиток подій відбувається на фоні розмов про високі ідеали людського духу, наповненість життя людини практичним змістом. У 1913 р. з'являється ще одна спроба відгукнутись на нові напрямки сучасної драматургії, але незважаючи на ширість написання психологічний етюд “Люблю жінчину” видався невдалим. У психологічній заглибленості до внутрішнього світу людини, у її підсвідомість Г.М.Хоткевич не зміг досягти того художнього втілення, тієї філософської ускладненості, якими відзначаються взірці психологічних драм. Малі форми,

що були мистецьким досягненням письменника в прозі, не стали вдалимим в драматургії. Загалом у ній, як і в белетристиці, його тягло до великих форм, а найулюбленишим джерелом тем була історія.

Саме в творах історичної тематики Г.М.Хоткевич сягне художніх висот як в прозі ("Камінна душа", "Довбуш", "Берестечко"), так і в драмі. Його драматургічна спадщина налічує чимало задумів історичних п'єс - "Рогнід", "Довбуш", "Молодий Криштоф", "Святополк окаянний", "Пристрасти", "О полку Ігоревім", "Богдан Хмельницький". Створюючи свої історичні драми, Г.М.Хоткевич прагнув до історичної достовірності, проводив попередньо глибокі дослідження, детально вивчав історичні першоджерела та посилався на документи, іноді, можливо, переобтяжуючи свої твори зайвими подробицями.

Першою серед історичних п'єс була драма "Пристрасти", написана у 1900 р. Для сюжету твору обрано маловідому сторінку історії з часів Петра I - відносини українців із молдаванськими переселенцями. Не все ще досконало в цій ранній п'єсі, яка починала історичну лінію драматургічної творчості Гната Хоткевича. Поруч з гарною мовою - великі, подекуди затягнуті монологи і діалоги. Поруч із сильними колоритними образами - недовершеність інших, недостатня мотивованість їх вчинків. Але, що цінне, в цій п'єсі виявляються риси, які надалі, удосконалившись, визначатимуть характер і стануть головним надбанням драматургії Г.М.Хоткевича - напруженість дії й розробка масових сцен. Такою була перша спроба створити історичну драму. Справжніми ж її взірцями стануть - "О полку Ігоревім" та драматична тетралогія "Богдан Хмельницький".

Перший варіант "О полку Ігоревім", написаний у Галичині, як і "Рогнід", був своєрідним творчим експериментом драматурга. Він зробив спробу написати "живі речі мертвою мовою", тобто старослов'янською. Але в такому "мовному одязі" п'єса була не придатна для сценічного втілення. Автор повертається до цього задуму вже в 20-ті роки, робить другу редакцію п'єси і перекладає її українською мовою. І в 1926 р. "О полку Ігоревім" вийшло окремим виданням у видавництві "Рух". П'єса була високо оцінена Олександром Білецьким, який першу її виділив у своїй рецензії "Новини драматичної літератури" в журналі "Нове мистецтво": "Його (Хоткевича - прим. автора) твір - складна мозаїка зі "Слова о полку Ігоревім", всієї давньої письменності, званої драматургом не менше за першого ліпшого спеціаліста. Зі смаком і запалом художник-реставратор відтворив яскраву картину життя, соціальних взаємин, думок і почуттів XII ст., з бенкетами, війнами й суперечками княжими, з боярами й дружинниками, з гусярами й мешканцями нетрів лісових, чаклунами, з барвистою народною юрбою, що ніколи ще не відіграла такої значної ролі в історії української п'єси"(2,2).

У розв'язку подій п'єси автор чітко дотримується стародавнього літопису: тут і вирушення Ігоря в похід, супроводжене недобрими

пророцтвами, тут і славетний плач Ярославни на міських мурах, й покої великого князя Святослава, й полон та втеча Ігоря. Автору вдається зберегти атмосферу не тільки першоджерела, а й відтворити мовну своєрідність твору, не переобтяжуючи п'єсу архаїзмами. Чудова мовна тканина твору переливається живими фарбами, навдивовиж ритмічна й музикальна. Музикальність - одна з характерних особливостей твору Г.М.Хоткевича, яка виявляється у самій композиції. Так, лейтмотив "Пали стяги Ігореві" проходить повз кілька картин, наповнюючи їх тоном навислої фатальності. Можливо, ні в одній із інших п'єс драматурга немає такого злиття в гармонійне ціле природної стихії й душевного стану людини. Ремарки автора детальні й змістовні, вони містять сценічне оформлення і мізансцени, світлове вирішення епізодів і музично-шумовий супровід та інші сценічні ефекти. Про те, з якою досконалістю виведені в п'єсі маси, знаючи майстерність Г.М.Хоткевича у їх змалюванні, мабуть зайво говорити. Подаючи іорбу живою, зацікавленою видолишем і одночасно байдужою до подій князівських, автор пропонує ще одну характеристику епохи, подає світосприйняття давніх русичів, в якому поєдналися два початки - язичество та християнство. "О полку Ігоревім" може здатись малосценічною. Причиною є складність втілення авторського задуму навіть засобами сучасного театру. Відчуваючи це, Г.М.Хоткевич створив на основі п'єси кіносценарій.

Останньою серед завершених монументальних задумів Гната Хоткевича стала драматична тетралогія "Богдан Хмельницький" ("Суботів", "Київ", "Берестечко", "Переяслав"). Розпочата вона була також в період перебування Г.М.Хоткевича в еміграції, а завершена й видана після копіткої архівної роботи в 1929 р. Дія тетралогії охоплює період життя Богдана Хмельницького від нападу на Суботів Черемського до смерті гетьмана. Автор розглядає постать Хмельницького як реальної людини, із її слабкостями й чеснотами, як особистість, як державного та історичного діяча. Драматург цікавиться процесом становлення народного провідника, еволюція його особистості і він подає шлях, що пройшов Богдан Хмельницький, від бажання помститись за власну крихду до очолювання визвольного руху рідного народу. Постать гетьмана змальовується на фоні історичної дійсності, подається широка картина українського життя XVII ст. І знову не менше ніж особистість Богдана Хмельницького Г.М.Хоткевича цікавить маса. Для того, щоб відтворити рух іорби, драматург навіть графічно поділяє сторінку на дві чи три частини і дає одночасно розмови кількох окремих груп. В авторських ремарках до масової сцени в залі польського сейму Г.М.Хоткевич писав: "Режисер повинен грати на тій масі реплік, як на органі. Я хотів досягти максимуму динамічності не помостом, що крутиться, і не безтолковим галалаканням статиста, а живою розмовою живих людей. Видвигаючи вперед одну групу, затіняючи другу, мішаючи їх між собою,

режисер може досягти бажаного ефекту"(5,102). Живі, динамічні масові сцени тетралогії служать не тільки тлом, на якому розгортаються події, а здебільшого мають цілком самотстійне значення.

Не всі частини цього епічного полотна рівноцінні. Найслабша - остання частина тетралогії "Переяслав". Незважаючи на деякі недоліки, ця монументальна робота Гната Хоткевича, безсумнівно, є помітною сторінкою у розвитку історичного жанру української драматургії.

З початку нового віку спостерігався своєрідний вибух інтересу до історії України, до становлення її державності. Майже одночасно з'являються "Боярина" Лесі Українки (1910), "Гетьман Дорошенко" Л.Старицької-Черняхівської (1911), "Сонце руїни" В.Пачовського (1911), "Про що тирса шелестіла" С.Черкасенка (1916). Твори неоднакові за художнім рівнем та глибиною проникнення у відображувану епоху, але показові для літературного процесу доби. І тетралогія Г.М.Хоткевича, несправедливо замаовчувана до недавнього часу, повинна нарешті посісти своє місце в цьому загальнокультурному колі.

Загалом драматургічна спадщина Гната Хоткевича нерівноцінна. З одного боку, вона співзвучна таким драматургам як Л.Старицька-Черняхівська, С.Черкасенко, Б.Грінченко, Л.Яновська - торкається тих самих тем її підкорена тим же завданням, з іншого боку вона достатньо оригінальна і самобутня. Розглядати його драматургічний доробок слід з урахуванням тих хитань і пошуків, що відбувались в українській літературі на зламі ХІХ-ХХ ст. П'єси Гната Хоткевича, на жаль, не відомі сучасному читачеві (тим більше глядачеві), але вони не втратили своєї історичної та художньо-пізнавальної цінності. Без них уявлення про вітчизняну культурну спадщину буде не повним. І, можливо, прийде той час, коли ми матимемо нагоду побачити їх на сцені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антанович Д. 300 років українського театру. - Прага, 1925.
2. Білецький О. Новини драматичної літератури // Нове мистецтво. - 1926. - №17.
3. Романицький Б. Уривки з моїх спогадів // Заньківчани - К., 1972.
4. Рудницький М. Незгамовний темперамент // Хоткевич Г. Спогади. Статті. Світлина. - К., 1994.
5. Хоткевич Г. Твори: В 8т. - Х., 1928-1932. - Т.8.
6. Хоткевич Г. Твори: В 2т. - К., 1966. - Т.2.
7. Хоткевич Г. На залізниці. - К., 1910.
8. Шевчук В. Друге відкриття Гната Хоткевича // Шевчук В. Дорога в тисячу років. - К., 1990.